

Voigt Vilmos

BEVEZETÉS

Stílszerűen így kezdhetnénk: melyik az a világszerte elterjedt hagyományos szóbeli műfaj – amelyről a legkevesebbet tudjuk? A feleletet kézben tartja az olvasó. Hihetetlen, de igaz: ez a könyv a legelső magyar szöveg-antológia szóbeli rejtvényeinkekből. A 19. században gyűjtött magyar folklórszövegeket tartalmaz, ám ezek nagy részét „mindenki” ismeri. Jó részük nyilván régebbi eredetű, az összehasonlító folklorisztika bizonyítékai szerint akár évezredes múlttal is rendelkező rejtvényeket találunk köztük. Sok-sok szöveg kontinenseken keresztül terjedt el. Mások meg biztosan egy nyelven belüliek, eredetileg akár helyhez kötöttek nevezhetők. Természetesen a régi adatokat írásos feljegyzésekből ismerjük, és rejtvények leírása, kiadása is sok-sok évszázados gyakorlat. Aldo Santi nemzetközi áttekintése (*Bibliografia della enigmistica*. Firenze, 1952) sokszáz találós-kérdés-antológiát sorol fel. A modern találós-kérdés-kutatás klasszikusa, Archer Taylor külön kötetben adta ki a régi „irodalmi” rejtvényeket (*The Literary Riddle before 1600*. Berkeley – Los Angeles, 1948), majd a „szóbeli” forrásokból gyűjtött anyagot (*English Riddle from Oral Tradition*. Berkeley, 1951). A folklórarchívumokban világszerte sok százezer találós-kérdés-szöveget őriznek. Számos nyelven kiváló gyűjtemények és antológiák láttak napvilágot. Kialakult az ilyen szövegek rendezésének, kiadásának és elemzésének megbízható módszere. Ma a legtökéletesebb nemzeti gyűjteményt az észtek jelentették meg (Arvo Krikman és Rein Saukas: *Eesti mõistatused* I–II. Tartu, 2001–2002). Ebben 2800 szöveg összes ismert változatára hivatkoznak. Az észti folklórarchívum 134120 szövegét vették ehhez alapul. A két nyomtatott kötet kiadása 1990-ben kezdődött el, és legalább négy kutató foglalkozott ezzel. Sajnos, ehhez hasonlóan szorgos és ilyen nagyméretű munkát Magyarországon eddig nem folytattak.

Ha nem is magyarázza, érzékelteti e tény azt, milyen nagyszabású munka eredménye lehet egy találós-kérdés-antológia elkészítése. És azt is, miért nem jelent meg ilyen mindmáig magyar szövegekből.

Nem itt kell beszámolni a magyar nyelvű találós kérdések (és kutatásuk) történetéről. Röviden azt mondhatjuk, hogy bizonyos előzmények után a 19. század első felében vált közzismertté és közkedvelté e műfaj: főként irodalmi folyóiratok (legkivált a *Hasznos Mulatságok*) közölték.

Ezek jó része egyéni, sőt írói alkotás, megjelennek a képrejtvények (*rébuszok*) és más, továbbfejlesztett vagy alkalmazott változatok (ez a szélesebb értelemben vett hagyomány ma is él: a hírlapok nyelvében, rejtvényújságokban, reklámok között, igen sok vicc szerkezete voltaképpen találós kérdés).

A mostani kötet más jellegű anyagot közöl: népnyelvi és népköltési gyűjtemények anyagából válogatott. A felhasznált forrásokat az **Előszó** pontosan felsorolja. Megemlítjük, hogy ezek közül az egyik, Szendrey Zsigmond nagyszalontai gyűjtése a maga idején teljességre törekedett: a nagyközség „minden ismert” találós kérdését feljegyezték. (Azóta több, hasonló, jobb helyi gyűjtés készült, és ezek közül több nyomtatásban is megjelent.)

Ami a magyar találós kérdések megfelelően pontos gyűjtését illeti, ez a 19. század második felében elkezdődött. Csupán egy áttekintő kötet (antológia) maradt el. A 20. században sem született meg ilyen kiadvány, és a jó gyűjtések száma is csökkent. Csak a század utolsó negyedében indult meg újra a gyűjtés. Ekkor azt is megkíséreltük, hogy a nemzetközi folklorisztika eredményeit felhasználjuk a gyűjtésben és szöveggközlésben. Ezek sorába illik Vargha Katalin munkássága és a jelen kötet is.

Minthogy most nincs értelme annak, hogy áttekintsük a 20. századi magyar találóskérdés-kutatást, a 20. századi magyar találós kérdéseket sem jellemezzük. Viszont egyetértően megismételjük azt, amit Vargha Katalin állít. A régebbi és későbbi magyar szövegek, történeti rétegek ismeretében (sőt a nemzetközi folklorisztika eredményei alapján) úgy látjuk, a most közölt szöveganyag a magyar találós kérdések „klasszikus” anyagát rögzíti. Ezt bizonyítja a tematikus–szerkezeti tagolás, valamint a szövegekből és a megfigyelésekből kirajzolódó életkép egyaránt.

Persze, a találós kérdés nemcsak régi, hanem változó, eleven és ma is modernizálódó műfaj. Ezért is szerencsés lenne, ha valamilyen szempontból „teljes” szöveggyűjtemények is megjelennének, és a 20. századi találósokat külön is közölnék.

Ami a kötetünkben közreadott példákat illeti, ezek külön-külön is élvezetes, tanulságos, elmemozdító, nem egyszer humoros, olykor kétértelmű szövegek. Az egymás mellé került példák jól mutatják, hogyan változtatják az egyes elemeket. E variánsokból, még inkább pedig a szövegszerkesztést jelző csoportosításból arra is rájöhettünk, milyen elvek alapján „készülnek” a találóskérdés-szövegek. Az olvasó először élvezettel olvas néhány elmés kérdést, majd felfigyel a szövegekben megnyilvánuló sajátos gondolkodásmódra.

Ha valaki elkezdi a kötet olvasását, aligha fejezi be egyhamar, és később is sokszor visszatér hozzá: gyönyörködik a találósok furcsa logikájá-

ban, frappáns megfogalmazásaiban. A magyar nyelv egész gazdagsága, különös nyelvtani szerkezetei szinte minden szövegben nyilvánvalóvá válnak. Anyanyelvünknek is „virágai” nyílnak a több mint ezer szövegben. Elég gazdag ez a válogatás ahhoz, hogy érzékeltesse e műfaj sokrétűségét, gazdagságát.

Örülünk annak, hogy végre van hiteles magyar találókérdés-antológiánk!

ELŐSZÓ

A találós kérdés a népköltészet egyik legrégebb és legelterjedtebb műfaja, amely a világ minden táján és minden korban megtalálható. Magyar találósokról a 16. századból vannak a legkorábbi adataink, a legkorábbi gyűjtemény, a németből fordított *Mesés könyvecske* pedig 1629-ben jelent meg.¹ A 18. századtól pedig mind bőségesebb forrást jelentenek a kéziratos közköltészeti gyűjtemények és a ponyvanyomtatványok, amelyekben elsősorban helykitöltőként jelennek meg különféle rejtvények.

Ezt a hagyományt folytatják a 18. század végétől meginduló magyar nyelvű folyóiratok is: elsőként a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792), később a *Hasznos Multságok* (1817–1842) és más lapok közölnek az utolsó oldalon a városi olvasóközönség számára (és által) írt rejtvényeket, majd a következő számban a megfejtést. Esetenként népi szövegeket is közreadnak, valamint gyűjtési felhívásaikkal előkészítik a találós kérdések tudományos gyűjtését.

A tudományos igényű szövegközlés az 1856-ban meginduló *Magyar Nyelvészetben* kezdődött meg, majd követi a többi, klasszikusnak tekintett gyűjtemény. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* utolsó kötetével (1924) bezárólag dolgoztuk fel ezeket. Ezekből a lent részletebben felsorolt forrásokból válogattuk kötetünk 1295 találós kérdését: eredeti, népi szövegeket hitelesnek tekinthető forrásokból, a magyar nyelvterület egészéről. Ezek a klasszikusnak tekinthető szövegek azonban nem pusztán néprajzi vagy művelődéstörténeti szempontból érdekesek.

A magyar találós kérdéseknek egyfajta alaprégétét jelentik, jórészt ezeket a szövegeket, illetve változataikat találhatjuk meg a 20. századi gyűjteményekben is. Ha a mai olvasó nehezen érti valamelyik szöveget, az elsősorban nem a régies nyelvezet, hanem a találósok sajátos szókészlete miatt van. Hiszen gyakran bukkannak fel a hagyományos paraszti életfor-

¹ A magyar találós történetéről l. Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIV. 1979 [1980]. 301–326. A legfontosabb áttekintések a magyar találós kérdésekről (további irodalommal): Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink. In: *Magyar Néprajz* V. Budapest, 1988. 238–250.; Voigt Vilmos: Találósok. *A magyar folklór*. Budapest, 1998. 311–317, jegyzetek 331, irodalom 341–342; *Világirodalmi Lexikon* találós címszava /15:74/.

mához, munkafolyamatokhoz kötődő fogalmak, a fonás, szövés, mezőgazdasági munkák szakszókincse; valamint csak egyes tájakon használt tájszavak.

A szóbeli rejtvények életéről sajnos nem sokat tudunk. A moldvai csángók köréből van adatunk az ún. csümölgetésről, amelyet középkori eredetű szokásnak tartanak. A rejtvénymondásnak ez a régies gyakorlata a falu hagyományos társas összejövetelein élt. A társaságból valaki megszólalt: „csümő, csümő, mi az?”, s feladta az első rejtvényt, amelynek megoldása után jöttek a következők.²

A hagyományos paraszti társadalomban különösen két szokáskörhöz kapcsolódott találós kérdések feladása. Egyik a lakodalom szokáskörre, azon belül is különösen a menyasszony kikérése. Személy szerint a násznagy feladata volt a menyasszony rokonsága által feltett kérdések megfejtése. Másrészt a fonó (és más társas munkák: kukoricamorzsolás, tollfosztás stb.) is színtere volt a mesélés és különféle játékok mellett a rejtvényfejtésnek is.

A forrásokról

Kötetünkben a magyar népköltészet klasszikus korszaka – vagyis a 19. század – találósaiból válogattunk. Az időhatárok meghúzése mellett más szempontból is megválogattuk forrásainkat. Egyrészt csak a nyomtatásban megjelent szövegeket vizsgáltuk – sem a kéziratos közköltészeti anyagot, sem a kéziratban maradt gyűjtéseket nem dolgoztuk fel. Másrészt csak a tudományos igényű népköltési, illetve néprajzi gyűjtésen alapuló szövegközléseket vettük figyelembe. Kizártuk tehát az olvasókönyveket, a népkönyveket vagy ponyvákat, és más didaktikus, illetve szórakoztató céllal megjelent kiadványokat. Kivételt tettünk a *Hasznos Mulatságokkal*, amelyből beválogattunk néhány olyan szöveget kötetünkbe, amelyeket a későbbi források alapján népi találós kérdésnek tarthatunk.

A magyar találósok tudományos igényű közlése a Hunfalvy Pál által szerkesztett *Magyar Nyelvészetben* (1856–61) kezdődött meg, a hat évfolyamban összesen 697 szöveg jelent meg. Ennél korábbi forrásban nem találtunk szempontjainknak megfelelő szövegközlést. Ezt követően viszont már bőséges anyagot szolgáltatnak egyes tájak népköltését bemutató kötetek megfelelő fejezetei. A *Magyar Nyelvőr* pedig 1872 és 1917 között összesen 1057 szöveget közölt 81 gyűjtőtől, az egész magyar nyelvterületről, 94 gyűjtőpontról.

² Szemerkényi Ágnes: Csümölgetés. *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 1977. 542.

Olyan összefüggő szövegközlések esetében, mint a *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, az időhatárt nem húztuk meg szigorúan a 19. század végénél. Így antológiánkba a Szendrey Zsigmond *Nagyszalontai* gyűjtésében (1924) található nagyszabású találós-anyag is bekerült. Az *Ethnographia* esetében viszont az egyszerűség kedvéért 1900-nál húztuk meg az időhatárt, a később közölt szövegek talán majd egy 20. századi találós kérdéseket bemutató gyűjteményben kapnak helyet.

Az alábbi forrásokat dolgoztuk fel tehát (a megjelenés sorrendjében):

Magyar Nyelvészet I–VI. (1856–1861). Szerk. Hunfalvy Pál. Benne az alábbi szövegközlések:

Philofennus [= Fábíán István]: *Száz finn és száz magyar néptalány*. 1856. 362–375.

Üö.: *A magyar nép talányai*. 1857. 318–322, 392–400, 1858. 164–166, 1859. 473–474.

Szenássi Sándor: *Néptalányok*. 1857. 237–238.

Szilágyi István: *Ugocsa néptalányok*. 1858. 320–325., 1859. 314–318.

Lőrincz Károly: *Háromszéki nyelvjárás*. 1861. 364–365.

Arany László: *Eredeti népmesék*. Pest, 1862. 318–328.

Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. I. kötet. Kolozsvár, 1863. 339–352.

Pap Gyula: *Palóc népköltemények*. Sárospatak, 1865. 133–140.

Magyar Népköltési Gyűjtemény (1872–1924) kötetei:

II. Török Károly: *Csongrád megyei gyűjtés*. Budapest, 1872. 347–372.

III. Kriza János et al.: *Székelyföldi gyűjtés*. Budapest, 1882. 291–298.

VI. Vikár Béla: *Somogy megye népköltése*. Budapest, 1905. 239–250.

XIV. Szendrey Zsigmond: *Nagyszalontai gyűjtés*. Budapest, 1924. 133–163.

Magyar Nyelvőr (1872–) [az 1917-ig megjelent köteteket vettük figyelembe]

Abafi Lajos: *Tréfás népdalok, csufolódó versikék, gyermekdalok s játékok, dajkarimek és találós mesék*. Székely Sándor gyűjteményéből. Budapest, 1875. 107–112.

Kálmány Lajos: *Szeged népe*. I–III.

I. *Ős Szeged népköltése*. Arad, 1881. 161–168.

II. *Temesköz népköltése*. Arad, 1882. 156–162.

III. *Szeged vidéke népköltése*. Szeged, 1891. 188–192.

Ethnographia (1890–) [az 1900-ig megjelent köteteket vettük figyelembe] Benne: Istvánffy Gyula: *Palóc találós-mesék. – A Mátra aljáról. –* 1891. 110–111, 219–220, 297–299.

Jankó János: *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe*. Budapest, 1893. 272–273.

Lázár István: *Alsófehér vármegye magyar népe. Ethnographiai tanulmány*. Nagy-Enyed. Cirner és Lingner könyvnyomdája. 1896. 57–58.

A szövegközlés módjáról

Összesen 3143 szöveget kaptunk, amelyeket ugyan nem nevezhetjük kivétel nélkül népi szövegeknek, de valamennyit a nép körében gyűjtöttek. A teljes anyag, szintén az alább bemutatott módon rendszerezve megjelenik a közeljövőben a Tinta Könyvkiadónál. Ott betűhíven, gyakran nyelvjárási sajátosságokkal rögzített módon közölt találós kérdéseket adunk, minden egyes szövegnél pontos forrásjelöléssel, kiegészítve a megfigyelések mutatóján kívül a gyűjtők, illetve az adatolt származási helyek mutatójával.

Jelen kötet célja viszont a nagyközönségnek adni reprezentatív válogatást hitelesnek tekinthető, úgymond klasszikus népi találós kérdésekből. A források megválogatása mellett az egyes szövegek kiválasztásánál is forráskritikával élünk. Sokszor több változat közül választhattunk. A változatok összevetésével könnyű megállapítani, melyek az elterjedt, jellemző szövegek. Mindig tipikus, de lehetőleg közérthető változatot igyekeztünk választani. A hibás, pontatlan vagy a gyűjtő által félreértett szövegeket kiszűrtük. Ugyanígy mellőztük a nagyon nyakatekert, nem pusztán műköltési eredetű, de a nép körében nem is elterjedt rejtvényeket. Ezen szempontok alapján összesen 1295 szöveget választottunk ki.

A kiválasztott szövegeken viszont tartalmilag nem változtattunk, nem vontunk össze változatokat, nem próbáltunk meg „tökéletes” szövegeket rekonstruálni. Formailag viszont indokoltnak találtuk az egyszerűsítést, hogy szövegeink könnyen olvashatók és érthetők legyenek. A gyűjtők szándéka az eredeti közlésekben az volt, hogy minél pontosabban adják vissza a szövegek nyelvjárási sajátosságait. Mi a szövegeket köznyelvi formában közöljük. Ennek értelmében elhagytuk a nyelvjárás pontos visszaadását szolgáló különböző mellékjeleket (pl. *sohasé* helyett *sohase*), a fonetikus leírás helyett a mai helyesírási szabályokat követjük (pl. *bánytyák* helyett *bántják*; *mér* helyett *miért*), és bizonyos mértékben a nyelvjárási szavak helyett a köznyelvi alakot használjuk (pl. *ugorka* helyett *uborka*). Elhagytuk továbbá a 19. századi írásbeliségben gyakran használt aposztrófokat.

Ugyanakkor a szövegben nemcsak árnyalatnyi különbséget jelentő, hanem központi szerepet játszó nyelvjárási szavakat megőriztük, szükség esetén megmagyarázva a kevésbé közismert kifejezéseket. Megtartottuk a játékos, hangulatfestő szavakat is, mint *böndérezik*, *ketyefitye*, *gubormárton*. Nem változtattunk az eredetin abban az esetben sem, amikor a köznyelvitől eltérő alak elengedhetetlen a ritmus megőrzéséhez (pl. *Megyen a medve*, *morrog a mája*).

A szövegekben eredetileg is szereplő, az eredeti közlőktől származó megjegyzéseket kerek ()-ben, jelen kötet szerkesztőjének megjegyzéseit, a szómagyarázatokat, kiegészítéseket szögletes []-ben adjuk. A megfejtésmutatóban ()-ben szerepelnek a szükséges szómagyarázatok.

Minden szöveget beszámoltunk, és csak egyetlen helyen közöljük azokat. Ugyanakkor előfordul, hogy egy-egy szövegnek szűkebb-bővebb, már külön szövegnek tekinthető változata is szerepel a kötetben. A megfejtések külön jegyzékben szerepelnek, a számozás szerinti sorrendben. Ezenkívül a kötet végén egy betűrendes megfejtésmutatót is elhelyeztünk, hogy az azonos megfejtésű szövegek megkeresését lehetővé tegyük.

A rendszerezésről

A szövegek csoportosítása a magyar gyakorlatban szokatlan módon történt. A korábbi magyar kiadványokban, ha egyáltalán rendszerezték a szövegeket, akkor a válaszokból kiindulva tették ezt. Népszerű gyűjteményeink is rendszerint a megfejtések ábécérendjében vagy tematikus rendszerében helyezik el a találos kérdéseket. Mi egy másik megoldást választottunk, kötetünkben az egyes szövegeket szerkezeti-tartalmi csoportokba osztottuk, ami elsősorban a kérdések beosztását jelentette.

Ezt a rendszert Robert Lehmann-Nitsche (1872–1938) német antropológus és folklorista dolgozta ki az argentinai találosok beosztására.³ Argentínában végzett gyűjtései és kutatómunkája előtt német egyetemeken természettudományos és orvosi tanulmányokat végzett, ami meglátszik az általa felállított csoportokon is. A találos kérdések szövegében az élettudományok rendszerének segítségével kívánt tájékozódni, egyformán felépítve a „megkülönböztetetlen” Élőlények (I), az Állatok (II), az Emberek (III) és a Növények (IV) bemutatását. Előbb a külalak (morfológia), majd a működés (fiziológia) szerint készíti csoportjait; tovább osztva azokat a leírt sajátosságok szabályos, illetve szabályostól eltérő voltának megfelelően. Az élőlények csoportjai után a Tárgyak, készítmények (V) következnek.

A következő csoportok formai alapon szerveződtek, a megfogalmazás módja szerint. Az Összehasonlítások (VI) négy elem megléte és száma alapján oszthatók további alcsoportokra: 1. jellemző elem, 2. összehasonlító elem, 3. megerősítés(e annak, hogy nem arról van szó, amire gondolunk), 4. további leíró elem(ek). Kötetünkben ugyan nem tüntettük fel külön az alcsoportokat, de felismerhető, hogyan sorakoznak egymás után a legegyszerűbb összehasonlítástól (*Mi legédesebb az asszonyoknak? A bolhafogás, mert mindegyik után megnyalják ujjukat.*) egészen a 6 leíró elemből és hoz-

³ Lehmann-Nitsche, Robert: *Adivinanzas Rioplatenses* – Buenos Aires, 1911.

zá tartozó 6 megerősítésből álló szövegig (*Hídon megyen, nem dobog, vízen megyen, nem locsog, nádon megyen, nem ropog, sáron megyen, nem poczog, eső éri, nem ázik, ha fagy éri, nem fázik?* Árnyék). Az ezt követő Leírások (VII) egyszerűbb szerkezetűek: csak leíró elemekből állnak.

Tematikus a valódi, illetve beugrató Számítási feladványok csoportja (VIII), és a Rokoni kapcsolatokra épülő feladványok (IX). A szójáték és fonetikai szemfülesség a kiindulópontja A megoldást részben vagy teljesen magukban rejtő szövegeknek (X). Poétikai jellegű a homonimák csoportja (XI). A kérdő mondatok lehetséges grammatikai mintái jelennek meg a Tréfás kérdések (XII) között. Ezután következnek a Tudáspróbák (XIII), amelyek nálunk elsősorban bibliai témájú, komoly vagy tréfás kérdéseket jelentenek, amelyek elsősorban a lakodalmi leánykikérésen hangoztak el. A Továbbfejlesztett formák (XIV) csoportjában verses, hosszú, elsősorban a kéziratos közköltészetből származó rejtvényeket találhatunk. A Kétértelmű, sikamlós szövegek (XV) jelentik az utolsó „találgatandó” csoportot. E kötetben leghátulra kerültek az Elbeszélések (XVI), amelyek narratív formában beszélnek el rendszerint „megfejtethetlen” kérdéseket és megoldásukat.

Szinte teljes egészében megőriztük Lehmann-Nitsche osztályozását, néhány helyen azonban óhatatlanul szükség volt kiegészítésre vagy módosításra a magyar találós kérdések sajátosságainak figyelembevételével. Ez a már említett sorrendcserén kívül néhány új, az eredeti szellemének megfelelő alcsoporttal történő kiegészítést jelentett; valamint a VI. csoportban a sorrend valamelyest megváltoztatását.

Kötetünket a legszélesebb körű nagyközönségnek ajánljuk, akik szeretnék megismerni ennek az írásbeliséggel egyidős műfajnak – a találós kérdéseknek – klasszikus magyar darabjait. Bár ma leginkább gyermekeknek szóló összeállításokban kapnak helyet, ne feledjük, hogy hagyományosan felnőttek és fiatalok mondták és fejtették meg őket! Szerepük a szórakoztatás és oktatás volt, és ez lehet ma is.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani Voigt Vilmosnak és az ELTE BTK Folklore Tanszékének, ahol doktoranduszként foglalkozhattam a találós kérdések lenyűgöző anyagával; valamint Kiss Gábornak, amiért a gyűjteményemből készült válogatást befogadta *Az ékesszólás kiskönyvtárába*. Kutatómunkámat az OTKA NI 61252 számú pályázata is támogatta.

Budapest, 2009. november 25.

Vargha Katalin